

Склад злочину як підстава кримінально-правової оцінки вчиненого діяння

Corpus delicti as founding of criminal and legal estimation of committed act

Ольга Ус

Ключові слова:

кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, кваліфікація злочину, склад злочину, елемент складу злочину, ознаки елементів складу злочину.

Key words:

criminal and legal estimation of committed act, qualification of crime, corpus delicti, element of corpus delicti, signs of elements of corpus delicti.

Одним з основних складників боротьби зі злочинністю є правильна кваліфікація злочину, тобто правильна кримінально-правова оцінка поведінки (діяння) особи шляхом встановлення кримінально-правових (юридично значущих) ознак, визначення кримінально-правової норми, що підлягає застосуванню, і встановлення відповідності (тотожності, ідентичності) ознак вчиненого діяння конкретному складу злочину, передбаченому Кримінальним кодексом (далі – КК), за відсутності фактів, що виключають злочинність діяння¹.

У науці кримінального права та слідчо-судовій практиці питанню кваліфікації злочину надається велике значення, оскільки правильна юридична оцінка вчиненого особою діяння є необхідною умовою досягнення законності під час відправлення правосуддя у зв'язку з проведенням кримінального провадження. Помилка у кваліфікації може потягти за собою необґрунтоване засудження особи, чи необґрунтоване її виправдання, чи застосування до винного норми КК, яка не містить всіх кримінально-правових ознак вчиненого діяння. Оскільки результатом кримінально-правової оцінки діяння є встановлення відповідності (тотожності, ідентичності) ознак вчиненого діяння конкретному складу злочину, передбаченому КК, то принциповим залишається питання про з'ясування поняття складу злочину, його елементів (їх ознак), видів складів злочинів і значення для кваліфікації вчиненого. Більше того, окремі науковці власне кваліфікацію визначають як процес встановлення складу злочину в конкретному суспільно небезпечному діянні².

Кримінальний кодекс України не містить визначення поняття «склад злочину», хоча використовує цей термін у низці статей як Загальної, так і Особливої частин (ч. 5 ст. 110², ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵ КК). Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 КК підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Згідно з ч. 1 ст. 13 КК закінченим злочинном визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. Частина 2 ст. 17 КК передбачає, що особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Вперше в історії правознавства термін «склад злочину» (corpus delicti) увів у науковий обіг Проспер Фаринацій (1581 р.). Спочатку цей термін мав виключно кримінально-процесуальне значення. Так, у XV – XVII століттях склад злочину розглядався як сукупність прямих і непрямих доказів, що свідчать про вчинення особою злочину і є необхідною й достатньою підставою для притягнення її до кримінальної відповідальності. Подальшого розвитку вчення про склад злочину отримало у працях німецьких юристів К. Біндінга та Ф. Листа, у яких він набув кримінально-правової спрямованості.

¹ Ус О.В. Кваліфікація злочинів: сутність та поняття / О.В. Ус // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 1106. Серія «Право». – Вип. 17. – Х.: ХНУ, 2014. – С. 174.

² Тарарухин С.А. Теория и практика квалификации преступлений: [научн.-практ. пособ.] / С.А. Тарарухин. – К.: ВНИИ МВД СССР, 1978. – С. 28.

Більш детальне дослідження елементів складу злочину у XIX столітті проводилося такими вченими, як М.С. Таганцев, О.Ф. Кістяківський та ін. Фундаментальної розробки вчення про склад злочину в середині XX століття отримало в працях А.А. Піонтковського, А.М. Трайніна, В.М. Кудрявцева, Я.М. Браїніна та інших науковців.

Слід зазначити, що будь-яке діяння характеризується низкою ознак. Деякі з них мають принципове значення для вирішення питання про визнання вчиненого діяння злочином та про його кримінально-правову оцінку (кваліфікацію). Окремі з цих ознак, навпаки, не мають значення для вирішення вказаних питань. Саме тому законодавець з усієї сукупності ознак, що характеризують те чи інше протиправне діяння, виділяє найбільш важливі, значущі й найбільш типові, притаманні всім злочинам цього виду та закріплює їх у нормах КК. Таким чином, створюючи законодавчу модель злочину конкретного виду, законодавець абстрагується від нетипових, поодиноких ознак, особливостей окремих діянь і закріплює в кримінальному законі лише мінімально необхідний набір ознак, які обов'язково повторюються під час вчинення будь-якого злочину цього виду та є необхідними й достатніми для визнання особи винною у вчиненні злочину певного виду.

Для кримінально-правової оцінки вчиненого діяння необхідно на підставі кримінально-правових норм оцінити весь комплекс фактичних обставин, тобто кожен структурний елемент юридичного факту. Ідеальну (інформаційну) модель юридичного факту надає юридична конструкція, що знаходить своє відтворення в кримінальному законодавстві. Юридичною конструкцією юридичного факту кримінально-правової оцінки є склад злочину, під яким у науці кримінального права та в слідчо-судовій практиці розуміють сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), які необхідні та достатні для оцінки поведінки особи як конкретного злочину.

Вчення про склад злочину доволі ретельно розроблено в сучасній кримінально-правовій доктрині. Водночас у науковій літературі висловлюється думка щодо відсутності потреби розроблення складу злочину (як мінімум для кримінально-правової оцінки вчиненого), оскільки, на думку окремих дослідників, якщо є відповідна кримінально-правова норма, за якою здійснюється кваліфікація злочину, то навіщо потрібен склад злочину? Таким чином, щодо розуміння правової природи складу злочину в науці кримінального права містяться різні підходи, а саме склад злочину розглядається як: 1) реально наявний склад злочину, 2) нормативний склад злочину³, 3) законодавча модель відповідного злочину (нормативістський підхід)⁴, 4) юридична конструкція, розроблена теорією кримінального права⁵.

Вважаємо, що структурування усіх юридично значущих ознак у визначеній системі елементів складу злочину сприяє правильній кримінально-правовій оцінці вчиненого діяння та спрощує її. Значний обсяг правового матеріалу міг би перетворити кваліфікацію в надзвичайно складне завдання, якщо б не була створена така законодавча конструкція, як склад злочину. Конкретний склад злочину відрізняється від інших складів злочинів як мінімум однією юридично значущою ознакою. Саме тому склад злочину виконує також розмежувальну функцію, яка дає змогу чітко, на підставі закріплених у кримінальному законі елементів (їх ознак) відмежувати один злочин від іншого. Саме тому дуже важливо під час кримінально-правової оцінки вчиненого особою діяння правильно й повно встановити всі фактичні обставини справи, щоб порівняти їх з ознаками елементів конкретного складу злочину, передбаченого КК, і надати їм правильну юридичну оцінку.

Склад злочину має таку назву, оскільки складається з певних частин, що мають назву «елементи», які, у свою чергу, характеризуються відповідними ознаками. Склад злочину являє собою систему таких ознак, які є необхідними та достатніми для кваліфікації діяння як злочину. Будучи моделлю злочину, склад злочину набуває певних властивостей системи. Ці властивості проявляються, зокрема, в тому, що його характеристики мають структурну (елементи, зв'язки між ними) та змістовну (ознаки) сторони. Під елементами складу злочину слід розуміти однорідну групу юридичних ознак, що характеризують злочин з якоїсь однієї сторони. У складі злочину традиційно прийнято виділяти чотири елементи (кожен з яких охоплює відповідну групу ознак, що його характеризують), а саме: а) об'єкт складу злочину, б) об'єктивну сторону складу злочину, в) суб'єкт складу злочину та г) суб'єктивну сторону складу злочину. Таким чином, процес

³ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Юристъ», 2004. – С. 60-61.

⁴ Гонтарь И.Я. Преступление и состав преступления как явление и понятие в уголовном праве / И.Я. Гонтарь. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. – С. 10.

⁵ Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – С. 136.

кримінально-правової оцінки діяння полягає в послідовному виявленні у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні всіх елементів (їх ознак) складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою.

Слід зазначити, що окремі ознаки елементів складу злочину є обов'язковими для всіх складів, а інші є обов'язковими лише для окремих складів злочинів, якщо вони безпосередньо зазначені в нормах КК чи впливають з їх змісту. Перша група ознак у доктрині кримінального права отримала назву «*обов'язкові*», друга група ознак – «*факультативні*» ознаки елементів складу злочину. У науковій літературі висловлюється позиція називати ці ознаки «загальні» та «індивідуалізуючі».

Таким чином, обов'язкові ознаки елементів складу злочину є в будь-якому складі злочину, без них складу злочину не існує. Саме тому відсутність хоча б однієї з обов'язкових ознак свідчить і про відсутність складу злочину в цілому.

Факультативні ознаки елементів складу злочину мають таке значення: а) для конкретного складу злочину можуть бути обов'язковими; б) якщо вони не є обов'язковими, то можуть бути для конкретного складу злочину кваліфікуючими або привілейованими ознаками; в) якщо вони не є ні обов'язковими, ні кваліфікуючими чи привілейованими ознаками елементів складу злочину, то можуть враховуватися під час призначення покарання як обставини, що його пом'якшують або обтяжують (статті 66, 67 КК). Водночас нагадаємо, що поділ ознак елементів складу злочину на обов'язкові та факультативні притаманний лише загальному поняттю про склад злочину, що розроблене в теорії кримінального права. Щодо конкретного складу злочину, передбаченого відповідною кримінально-правовою нормою, то всі ознаки, які йому властиві, є обов'язковими.

Доречно відзначити, що ознаки елементів складу злочину в науковій літературі класифікуються і за іншими критеріями. Так, залежно від співвідношення з об'єктивною реальністю їх можна поділити на: а) *об'єктивні* ознаки (ті, що характеризують об'єктивну реальність і не залежать від свідомості особи) – характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу злочину; б) *суб'єктивні* ознаки (ті, що залежать від свідомості особи і характеризують психічну сторону діяння особи) – характеризують суб'єкт і суб'єктивну сторону складу злочину.

Залежно від способу описання ознак складу злочину їх поділяють на: а) *позитивні* ознаки (ті, що вказують на наявність складу злочину) та б) *негативні* ознаки (ті, що вказують на відсутність складу злочину). Позитивні ознаки – це ті, що підтверджують наявність відповідного предмету (ознаки), а тому і на наявність складу злочину. Негативні – це ті, у яких узагальнюючою ознакою є відсутність у них тих чи інших якостей чи властивостей. Більшість ознак складу злочину сформульовані з використанням позитивних понять, у позитивній формі, шляхом вказівки на ті чи інші якості, властивості злочину. Негативні ознаки містяться як в Загальній (ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 19, статті 36-43 КК), так і в Особливій частинах КК (ч. 1 ст. 122 ч. 2 ст. 186 КК). Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 19 КК не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Для правильної кримінально-правової оцінки вчиненого діяння необхідно встановити наявність всіх обов'язкових позитивних ознак і відсутність негативних ознак конкретного складу злочину.

Залежно від ступеня суспільної небезпечності ознаки складу злочину можна поділити на: а) *конститутивні* (ознаки основного складу злочину, на яких базується конструкція складу злочину), б) *кваліфікуючі* (ті, що обтяжують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за більш суворою, ніж основний склад, частиною статті Особливої частини КК) та в) *привілейовані* (ті, що пом'якшують кримінальну відповідальність і вимагають кваліфікації злочину за менш суворою, ніж основний склад, статтею (частиною статті) Особливої частини КК).

За ступенем визначеності ознаки складу злочину можна поділити на: а) *визначені* ознаки (ті, зміст яких розкрито в кримінальному законі) та б) *оціночні* ознаки (зміст яких у КК не розкрито, але їх зміст розкривається правозастосовними органами під час тлумачення та застосування відповідної статті Особливої частини КК з урахуванням приписів кримінального закону, обставин конкретної справи (провадження) та усталеної судової практики застосування відповідних положень КК у процесі здійснення кримінального провадження).

Залежно від ступеня усталеності ознаки елементів складу злочину поділяються на: а) *постійні* (ті, які є незмінними протягом чинності кримінального закону і зміст яких не залежить від обставин конкретної кримінальної справи (провадження)) та б) *змінювані* (ті, зміст яких може змінюватися без змін тексту відповідної кримінально-правової норми). Змінювані ознаки можуть бути як оціночними, так і бланкетними (для встановлення змісту конкретної ознаки елементу складу злочину необхідно звернутися до іншого нормативно-правового акту). Наприклад, ст. 143 КК передбачає кримінальну відповідальність за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, тому для встановлення змісту такої ознаки об'єктивної сторони складу злочину, як суспільно небезпечне діяння, необхідно звернутися до нормативно-правового акту, який регламентує порядок трансплантації органів або тканин людини.

Залежно від способу закріплення (описання) ознак елементів складу злочину їх можна поділити на: а) *номінальні* (від лат. *nomina* – ім'я), або *диспозитивні* (ті, що наведені у статті кримінального закону), б) *відсилочні* (ті, що зазначені в інших статтях кримінального закону) та в) *бланкетні* ознаки (ті, що містяться в інших законах чи нормативно-правових актах).

Процес зіставлення фактичних обставин справи та кримінально-правової норми здійснюється на підставі методики, що розроблена доктриною кримінального права та перевірена багаторічною практикою. Він полягає у зіставленні фактичних обставин справи з кримінально-правовою нормою за всіма елементами складу злочину. Якщо ознаки фактично вчиненого особою діяння й ознаки елементів складу злочину, передбаченого в кримінальному законі, збігаються, слід вважати, що вчинене діяння містить ознаки відповідного складу злочину. Відсутність у вчиненому хоча б однієї з ознак відповідного елементу складу злочину свідчить про відсутність і складу злочину загалом.

Традиційно в науковій літературі висловлюється позиція щодо доцільності починати процес кримінально-правової оцінки діяння зі встановлення об'єкта та об'єктивної сторони, а завершувати встановленням суб'єкта та суб'єктивної сторони складу злочину⁶. Водночас окремі дослідники зазначають, що це не завжди так⁷. У будь-якому разі спочатку необхідно з'ясувати всі фактичні обставини справи.

З практичної (правозастосовної) точки зору важливим є й питання про те, де розмішений (закріплений, описаний) склад конкретного злочину. Слід зазначити, що першоелементом кримінального права є кримінально-правова норма – загальнообов'язкове правило поведінки, передбачене в кримінальному законі, порушення якого тягне застосування заходів кримінально-правового характеру. Першоелементом кримінального закону є його стаття.

У теорії права традиційно виділяють три варіанти співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту (зокрема, закону): а) норма права і стаття закону можуть збігатися (що не зовсім притаманне кримінальному праву); б) в одній статті закону можуть міститися декілька правових норм (що також нетипово для кримінального права); в) норма права може бути викладена в декількох статтях одного закону. Остання ситуація характеризує співвідношення кримінально-правової норми та статті кримінального закону.

У зв'язку з наведеним більш поширеною є позиція, відповідно до якої кримінально-правова норма, яка містить склад конкретного злочину, здебільшого не збігається зі статтею (частиною статті) Особливої частини КК, а тому ознаки елементів складу злочину передбачені не лише у статтях Особливої частини КК, а й регламентовані приписами Загальної частини КК. Це зумовлено тим, що застосування статей Особливої частини КК можливо лише за одночасного застосування статей Загальної частини КК, які стосуються відповідного складу злочину (наприклад, у ст. 18 КК регламентоване визначення суб'єкта злочину та його види). Таким чином, усі ознаки складу злочину у тій чи іншій формі містяться в кримінально-правовій нормі, проте жодна стаття Особливої частини КК не містить всіх ознак складу злочину. Сутнісні, відмінні та специфічні для того чи іншого складу злочину містяться у статті (частині статті) Особливої частини КК; ознаки, що є загальними для всіх складів злочинів містяться у Загальній частині КК. Крім того, слід зазначити, у КК Загальна та Особлива частини складають органічну єдність, а тому конкретна кримінально-правова норма складається з ознак, розташованих як в Особливій, так і в Загальній частинах КК. Таким чином, зміст

⁶ Наприклад: Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений / Б.А. Куринов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 58; Кадников Н.Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика: [учеб. пособ.] / Н.Г. Кадников. – М.: Норма, 2003. – С. 15-27.

⁷ Рарог А.И. Проблемы квалификации преступлений по субъективным признакам / А.И. Рарог. – М.: Проспект, 2015. – С. 37-40.

кваліфікації визначається не лише статтями (частинами статей) Особливої частини КК, а й відповідними статтями (частинами статей) Загальної частини КК.

На підставі проведеного дослідження сформулюємо загальні (базові) правила (вимоги) кримінально-правової оцінки вчиненого діяння (кваліфікації злочину):

1. Проведення ретельного дослідження фактичних обставин вчиненого діяння, що надасть можливість правильно оцінити: 1) об'єкт злочину (родовий та безпосередній (основний та додатковий) види об'єктів злочину), предмет злочину та потерпілого від злочину; 2) об'єктивну сторону злочину (суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність), а також суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, спосіб, місце, час, обстановку, засоби (знаряддя) вчинення злочину, якщо вони є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони конкретного складу злочину); 3) суб'єкт злочину (фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може підлягати кримінальній відповідальності, або спеціальний суб'єкт злочину); 4) суб'єктивну сторону складу злочину (вина, а також мотив і мета, якщо вони є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони конкретного складу злочину). Для розкриття змісту окремих ознак наведених елементів складу злочину необхідно також використовувати нормативно-правові акти інших галузей права.

2. Використання правил (вимог) кваліфікації, що розроблені в доктрині кримінального права та апробовані слідчо-судовою практикою, а саме правил кваліфікації: 1) злочинів з альтернативними, оціночними, бланкетними та кваліфікуючими або привілейованими ознаками елементів складу злочину; 2) злочинів із матеріальним і формальним складом (встановлення моменту закінчення злочину); 3) залежно від форми вини конкретного складу злочину, видів умислу, його спрямованості та його трансформації; 4) у разі конкуренції мотивів і цілей вчинення злочину, 5) у разі конкуренції кримінально-правових норм; 6) незакінченого злочину; 7) співучасті у вчиненні злочину; 8) множинності злочинів; 9) конкретних видів злочинів тощо.

Значення складу злочину для кримінально-правової оцінки вчиненого діяння полягає в такому:

1. *Загальносоціальне* значення характеризується тим, що в сукупності елементів конкретного складу злочину відтворюється негативна оцінка суспільством, державою і правом відповідної поведінки, тобто склад злочину – це антинорма поведінки особи.

2. *Кримінально-правове* значення визначається тим, що склад злочину: 1) є нормативною, законодавчою підставою кримінально-правової оцінки фактично вчиненого діяння, власне кваліфікації злочину; 2) є науковим фундаментом поглибленого, конкретизованого пізнання кожного з елементів усіх конкретних складів злочину; 3) є методологічною передумовою раціонального вивчення та засвоєння сутності окремих конкретних складів злочину та їх елементів і ознак, що характеризують останні; 4) являє собою наукову підставу, що забезпечує формування та реалізацію інтелектуального моменту кваліфікаційної та цивілізованої правотворчості, що складається як з визначення, формулювання кримінально-правових норм, так і з їх удосконалення; 5) створює теоретичну передумову для з'ясування змісту конкретних складів злочину, їх елементів та ознак у разі застосування кримінального закону в слідчо-судовій практиці; 6) є єдиною, законною, необхідною та достатньою підставою для кримінально-правової оцінки вчиненого діяння; 7) встановлює межі розслідування кримінальної справи (провадження), тобто кримінальне провадження не може бути відкрите, а відкрите кримінальне провадження повинно бути припинено, якщо в діянні особи відсутній склад злочину; 8) дає можливість відмежувати злочин від інших правопорушень і один злочин від іншого злочину; 9) встановлення складу злочину забезпечує правильну кримінально-правову оцінку вчиненого діяння (його кваліфікацію) і, як наслідок, гарантує реалізацію принципу законності; 10) у законодавчій практиці за допомогою складу злочину здійснюється криміналізація діянь.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню складу злочину як підстави кримінально-правової оцінки діяння особи (кваліфікації злочину). Досліджується правова природа, елементи складу злочину та ознаки, що їх характеризують, види складів злочинів і його значення для кваліфікації. Запропоновані загальні (базові) правила (вимоги) кримінально-правової оцінки вчиненого діяння.

Summary

The article is devoted to research of corpus delict as grounds of criminal and legal estimation of act of person (qualifications of crime). Legal nature, elements of corpus delict and signs, that characterized them are investigated, types of syllables of crimes and its value for qualification. Offer general (base) rules (requirements) of criminal and legal estimation of committed act.

Використана література:

1. Ус О.В. Кваліфікація злочинів: сутність та поняття / О.В. Ус // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 1106. Серія «Право». – Вип. 17. – Х. : ХНУ, 2014. – С. 171–175.
2. Тарарухин С.А. Теория и практика квалификации преступлений : [научн.-практ. пособ.] / С.А. Тарарухин. – К. : ВНИИ МВД СССР, 1978. – 173 с.
3. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : «Юристъ», 2004. – 304 с.
4. Гонтарь И.Я. Преступление и состав преступления как явление и понятие в уголовном праве / И.Я. Гонтарь. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. – 200 с.
5. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999. – 464 с.
6. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений / Б.А. Куринов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 184 с.
7. Кадников Н.Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика : [учеб. пособ.] / Н.Г. Кадников. – М. : Норма, 2003. – 144 с.
8. Рарог А.И. Проблемы квалификации преступлений по субъективным признакам / И.А. Рарог. – М. : Проспект, 2015. – 239 с.

Ольга Ус,

доктор філософії (кандидат юридичних наук),

доцент кафедри кримінального права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого